

Alina Walenia¹
Wydział Ekonomii
Uniwersytet Rzeszowski
Rzeszów

Wybrane zagadnienia rozwoju rolnictwa na obszarach Polski Wschodniej

Selected issues in agricultural development in the areas of Eastern Poland

Synopsis. Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej stwarza szanse dla terenów Polski Wschodniej przez popieranie zmiany orientacji rozwojowej z rolniczej na wielofunkcyjną. Takiemu rozwojowi powinien towarzyszyć wzrost krajowego PKB, pociągający za sobą wzrost konsumpcji. Zamożne społeczeństwo będzie bowiem zawsze poszukiwać zróżnicowanej i bezpiecznej żywności. Taka żywność jest produkowana w analizowanym regionie. Drugi kierunek rozwoju regionu wiązać się może z sytuacją, w której sprzedaż dóbr publicznych, takich jak naturalny krajobraz czy bioróżnorodność, zaczęła przynosić przychody większe niż sprzedaż produktów rolnych. Taka sytuacja może wystąpić w niedługim czasie w Polsce Wschodniej.

Słowa kluczowe: Polska Wschodnia, rozwój regionalny

Abstract. The EU Common Agricultural Policy creates great opportunities for the areas of Eastern Poland, mainly by means of promoting a change of its orientation towards the development of its multifunctionality. These processes must be accompanied by an increase of GDP stimulating an increase in consumption, because a wealthy society is always seeking safe, differentiated food and such food is produced by agriculture in the analyzed region. Such phenomenon may contribute to the development of small farms. Another trend of strategic development of agriculture in the region may rely on the prospects for situation in which the revenues from sales of public goods in form of a natural landscape and biodiversity values become comparable or exceed the revenues from sales of agricultural products. Such state of things in the region of Eastern Poland is possible in a short period of time.

Key words: Eastern Poland, regional development

Wprowadzenie

Rolnictwo jest specyficznym sektorem gospodarki ze względu na jego bezpośrednie i silne związki ze środowiskiem przyrodniczym, przez wykorzystanie w procesie produkcji żywych organizmów roślin i zwierząt oraz kształtowanie stanu środowiska przyrodniczego. Jest to specyficzny sektor, który przechodzi ciągłą ewolucję, polegającą na systematycznym poszukiwaniu takiego modelu gospodarowania, który będzie wypełniał podstawową funkcję, jaką jest wytwarzania artykułów rolnych przeznaczonych do bezpośredniej konsumpcji lub do przetwórstwa rolno-spożywczego i pozostawał dobrze zharmonizowany z całą gospodarką. Proces przemian w rolnictwie i całej gospodarce prowadzi do ewolucji funkcji wypełnianych przez ten sektor, przy czym niektóre z nich są trwale przypisane rolnictwu, a zmienia się jedynie sposób ich wypełniania (produkcja surowców i artykułów żywnościowych), inne zaś mają ważne znaczenie tylko na

---

¹ Dr, e-mail: alinawalenia@poczta.onet.pl

niektórych etapach rozwoju gospodarki, następnie zaś całkowicie zanikają (zasilanie sektorów nierolniczych w zasoby kapitału finansowego i pracy). Równocześnie pojawiają się nowe funkcje:

- produkcja biomasy do wytwarzania energii odnawialnej,
- dbałość o ochronę środowiska przyrodniczego i bioróżnorodność,
- wzbogacanie walorów krajobrazowych.

Potrzeba rozwoju nowych funkcji została dostrzeżona i doceniona z chwilą pojawienia się narastających zagrożeń dla środowiska przyrodniczego, mających swoje źródła w nadmiernej eksploatacji przez podmioty gospodarujące ograniczonych zasobów tego środowiska [Otoliński 2006].

W rolnictwie skupiony jest endogeniczny potencjał regionu, którego wykorzystanie decydować będzie w dużym stopniu o rozwoju obszarów wiejskich, ich konkurencyjności, atrakcyjności i w końcu o realizacji koncepcji rozwoju zrównoważonego tych obszarów. Odsetek osób zawodowo czynnych w rolnictwie wyznacza rangę społecznych funkcji rolnictwa w gospodarce, polegającą na dostarczaniu zatrudnienia i dochodów ludności rolniczej. Jak wynika z danych statystycznych, w wielu krajach Unii Europejskiej zatrudnienie w rolnictwie nie przekracza 5% ogółu ludności zawodowo czynnej, w Polsce natomiast wskaźnik ten wynosi około 20%, przy dużym regionalnym zróżnicowaniu, co przy niewielkich możliwościach migracji ludności z rolnictwa jest jednym z czynników hamujących przemiany strukturalne rolnictwa w Polsce.

Rolnictwo wschodniej Polski w porównaniu z pozostałymi częściami kraju odznacza się silnym rozdrobnieniem jego struktury obszarowej. Region ten tworzy pięć województw: podkarpackie, lubelskie, podlaskie, warmińskie – mazurskie i świętokrzyskie. Regiony te wykazują cechy peryferyjności i charakteryzują się najniższym poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego w UE (27 państw). Znaczenie rolnictwa i obszarów wiejskich jest większe niż w innych regionach kraju, a wpływ ten należy rozpatrywać na płaszczyźnie społecznej, gospodarczej i środowiskowej. Rozdrobnienie agrarne ma swoje korzenie w uwarunkowaniach historycznych, lecz szereg innych uwarunkowań współczesnych, jak procesy demograficzne na obszarach wiejskich, efekty transformacji ustrojowej, czy też integracja z UE, kształtują obecny wizerunek rolnictwa tych obszarów [Wilkin 2006]. Zmieniły się jego funkcje związane z akcesją Polski do UE i możliwościami, które dają rynki europejskie. Rolnictwo tego regionu w największym stopniu odczuwa efekty zmian strukturalnych związane z realizacją procesu poprawy spójności społeczno-gospodarczej na obszarach wiejskich. Niski poziom towarowości, niewielka skala produkcji oraz szeroko rozumiana peryferyjność nie może pozbawić rolnictwa tego regionu szans rozwojowych, ponieważ działalność ta jest znaczącą gałęzią w gospodarce tej części kraju. Reforma Wspólnej Polityki Rolnej daje przewagę rolnictwu rozdrobnionemu z jego produktem regionalnym o walorach trudnych do uzyskania w intensywnych technologiach produkcji. Stanowiąc to może atut w dystrybucji surowców i przetworów spożywczych na rynkach międzyregionalnych. Peryferyjne położenie wykorzystane przez rolnictwo może okazać się niedługo atutem. Widoczny jest postępujący proces rozwoju funkcji rezydencjalnej obszarów wiejskich w tym regionie. Niesie on ze sobą wzrost potencjału ludzkiego nie tyle ilościowego, co jakościowego, a ten jest podstawą innowacyjnych postaw społeczności rolniczej [Wilkin 2007].

W świetle zasygnalizowanego problemu w rozwoju rolnictwa Polski Wschodniej podjęto próbę identyfikacji cech odróżniających rolnictwo tego regionu od reszty rolnictwa krajowego oraz określenia barier zewnętrznych i wewnętrznych jego rozwoju, z wykorzystaniem opinii rolników. Analizę przeprowadzono w oparciu o dane statystyczne charakteryzujące rolnictwo, dotyczące lat 2004–2008, a publikowane przez GUS. Ocena

materiału empirycznego daje wykładnię stanu zaawansowania procesu dostosowawczego w rolnictwie Polski Wschodniej.

Specyfika rolnictwa na obszarach Polski Wschodniej

Tabela 1. Struktura wartości dodanej brutto a pracujący w sektorze rolnictwa na obszarze Polski Wschodniej (lata 2004-2008)

Table 1. Structure of gross added value and people working in the agricultural sector in the area of Eastern Poland (years 2004-2008)

Wartość dodana brutto (WDB), Zatrudnienie	Województwo										Polska rok	
	lubelskie rok		podkarpackie rok		podlaskie rok		świętokrzyskie rok		warmińsko- mazurskie rok		2004	2008
	2004	2008	2004	2008	2004	2008	2004	2008	2004	2008		
W rolnictwie WDB, % (pozycja w rankingu województw)	6,1 (4)	5,3 (3)	3,3 (10)	2,3 (12)	7,4 (1)	6,2 (1)	6,2 (2)	5,8 (2)	5,2 (5)	4,4 (5)		
pracujący w sektorze, % (pozycja w rankingu województw)	41,2 (1)	37,4 (1)	28 (3)	25 (4)	41,2 (1)	35,9 (2)	38,2 (2)	33,6 (3)	18,9 (6)	17,4 (8)	18,6	17,4
W przemyśle i budownictwie WDB, % (pozycja w rankingu województw)	25,2 (13)	24,6 (14)	34,5 (4)	33,2 (4)	22,7 (12)	25,1 (13)	28,5 (9)	30 (10)	27,7 (11)	28,2 (12)		
pracujący w sektorze, % (pozycja w rankingu województw)	19,6 (15)	18,2 (16)	29,3 (9)	28,2 (10)	22,1 (13)	19 (15)	19,6 (9)	22,2 (13)	29,8 (8)	28,5 (9)	29,3	28,6
W usługach rynkowych WDB, % (pozycja w rankingu województw)	44 (9)	47 (10)	44,6 (15)	43,7 (16)	45,6 (12)	46,3 (11)	42,2 (13)	44,6 (14)	44,8 (11)	46,3 (12)		
pracujący w sektorze, % (pozycja w rankingu województw)	21,2 (15)	24,7 (16)	22,8 (11)	27,8 (13)	23,6 (16)	26,9 (15)	22,8 (12)	27,1 (14)	29,6 (9)	33,1 (10)	37,2	36,4
W usługach nierynkowych WDB, % (pozycja w rankingu województw)	24,7 (1)	23,1 (1)	17,6 (6)	20,8 (4)	24,3 (2)	22,4 (2)	23,1 (4)	19,5 (5)	22,3 (2)	21,1 (3)		
pracujący w sektorze, % (pozycja w rankingu województw)	18,0 (10)	18,7 (10)	19,9 (8)	19 (8)	13,1 (13)	18,2 (11)	19,4 (12)	17,1 (12)	21,7 (2)	21 (2)	14,9	17,6

Źródło: obliczenia na podstawie danych GUS.

Istotnym problemem obszarów wiejskich Polski Wschodniej jest słabe ekonomicznie i rozdrobnione rolnictwo, które bez głębokiej restrukturyzacji nie będzie w stanie wypełniać ani funkcji produkcyjnych (wytwarzanie surowców i produktów rolniczych w warunkach dużej konkurencji), ani też funkcji pozaprodukcyjnych (wzbogacanie walorów

krajobrazowych, ochrona środowiska naturalnego). Regiony te ze względu na niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego objęte zostały dodatkowym wsparciem ze środków funduszy strukturalnych, wdrażanych w formie Programu Rozwoju Polski Wschodniej. Znaczenie rolnictwa i obszarów wiejskich w tym regionie jest większe niż w innych regionach kraju, a znaczenie to należy rozpatrywać na płaszczyźnie społeczno-gospodarczej i środowiskowej.

Na specyfikę rolnictwa Polski Wschodniej składają się różnice w zasobach i relacjach czynników wytwórczych w stosunku do rolnictwa krajowego. Wprawdzie zachodzą zmiany tych czynników, lecz nie są aż tak istotne, aby prowadzić do zaniku tych odmierności. Na obszarze Polski Wschodniej zatrudnienie w rolnictwie w 2008 r. w stosunku do przeciętnego w kraju było najwyższe (lubelskie miało 1 pozycję i odpowiednio na następnych pozycjach podlaskie, świętokrzyskie i podkarpackie). Mniejsze niż w tych województwach odnotowano w warmińsko-mazurskim, na średnim poziomie krajowym czyli 17,4% ogółu zatrudnionych. Natomiast w dziedzinie przemysłu i budownictwa zatrudnienie w województwach warmińsko-mazurskim oraz podkarpackim (28%) było na średnim poziomie krajowym. Dane te wskazują na duży potencjał rozwojowy, szczególnie w podkarpackim. W sektorze usług rynkowych najbardziej kluczowych dla rozwoju, poza woj. warmińsko-mazurskim, udział w zatrudnieniu odbiega w Polsce Wschodniej od przeciętnego (36,2%) i wynosi od 24% do 27%. Z taką skalą zatrudnienia w usługach rynkowych 4 województwa Polski Wschodniej są na ostatnich miejscach w kraju. W obszarze usług rynkowych generowanych jest więcej miejsc pracy dla kobiet. Analiza danych statystycznych za lata 2004-2008 wykazała, że wskaźnik zatrudnienia w sektorze rolnictwa zmniejszał się na korzyść wzrostu znaczenia na rynku pracy zatrudnienia w przemyśle i budownictwie oraz w usługach rynkowych. Z ogólnej liczby zatrudnionych w analizowanych województwach, wskaźnik pracujących w sektorze rolnym wynosił około 40% (lubelskie, podkarpackie, podlaskie i świętokrzyskie) i około 17-18% w warmińsko-mazurskim (tabela 1).

Tabela 2. Udział rolnictwa poszczególnych województw w wartości dodanej wytworzonej w rolnictwie na obszarze Polski (lata 2004-2008), %

Table 2. Share of agriculture in voivodeships of Eastern Poland in the added value created in Polish agriculture (years 2004-2008), %

Województwo	Udział w wartości dodanej w rolnictwie w Polsce, rok	
	2004	2008
lubelskie	6,2	5,2
podkarpackie	2,9	2,1
podlaskie	7,3	6,3
świętokrzyskie	6,7	5,6
warmińsko-mazurskie	5,2	4,5

Źródło: obliczenia na podstawie danych GUS.

Udział rolnictwa w tworzeniu PKB w całej Polsce w latach 2004-2008 zmniejszył się z 3,6% do 2,8%. Wskaźniki udziału w analizowanym okresie rolnictwa w województwach Polski Wschodniej w wartości dodanej wytworzonej w całym polskim rolnictwie informowały o malejącym znaczeniu rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej przez region. Generalnie rolnictwo tworzy PKB w znacząco niewielki sposób, to jednak największy udział w PKB kraju wystąpił w województwach podlaskim (6,3%), świętokrzyskim (5,6%) i lubelskim (5,2%). Odbiega od nich znacząco Podkarpacie (2,1%), co świadczy o niskiej efektywności rolnictwa w tym województwie (tabela 2).

Na obszarach wiejskich omawianych 5 województw Polski Wschodniej zamieszkuje na wsi wyższy odsetek ludności niż średnio w kraju. Najbardziej wiejskimi regionami kraju są woj. podkarpackie z 60% ludności mieszkającej na wsi i woj. świętokrzyskie, gdzie na wsi mieszka około 55% ogółu mieszkańców województwa. Wielkość odsetka ludności zamieszkującej obszary wiejskie jest powiązana silnie ze strukturą agrarną. Obszary o rozdrobnionym, niskotowarowym rolnictwie absorbują większą część ludności regionu niż te, w których dominują większe gospodarstwa. Analiza danych statystycznych potwierdza, że w latach 2000-2008 nastąpił wzrost liczby ludności zamieszkującej obszary wiejskie w regionie Polski Wschodniej.

Tabela 3. Ludność zamieszkująca na obszarach wiejskich Polski Wschodniej, % ludności województwa

Table 3. Residents of agricultural areas in Eastern Poland, % of the total number of inhabitants

Województwo	Rok		Zmiany 2000 r. = 100
	2000	2008	
lubelskie	53,1	53,3	100,4
podkarpackie	59,0	59,6	101,0
podlaskie	41,5	41,8	100,4
świętokrzyskie	54,2	54,6	100,7
warmińsko-mazurskie	39,8	40,0	100,5
Polska	38,2	38,6	101,0

Źródło: obliczenia na podstawie danych GUS.

W analizowanym okresie nastąpiła wyraźna poprawa poziomu wykształcenia ludności rolniczej. Średnio w kraju 1/3 osób prowadzących gospodarstwo rolne (według stanu na koniec 2008 r.) posiadało przynajmniej wykształcenie średnie. Analizowane województwa Polski Wschodniej nie odbiegają od średniej krajowej pod tym względem. W odniesieniu do 2004 r. poziom wykształcenia prowadzących gospodarstwa rolne wyraźnie poprawił się, wynikało to głównie z procesu dostosowania sektora rolnego do standardów Unii Europejskiej (tabela 4).

Tabela 4. Odsetek gospodarstw kierowanych przez osoby z wykształceniem średnim i wyższym na obszarze Polski Wschodniej (lata 2004 i 2008), %

Table 4. Percentage of farms managed by people having secondary and higher education in the area of Eastern Poland (years 2004 and 2008), %

Województwo	Rok	
	2004	2008
lubelskie	29,8	35,8
podkarpackie	26,6	33,8
podlaskie	31,4	34,8
świętokrzyskie	28,7	30,5
warmińsko-mazurskie	26,9	31,3
Polska	22,6	33,7

Źródło: obliczenia na podstawie danych GUS.

Zróznicowane było znaczenie rolnictwa jako głównego źródła utrzymania w badanym regionie. Dane GUS wskazywały, iż w 2008 r. tylko 6,8% ludności kraju utrzymywało się głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym. W województwach podkarpackim i warmińsko-mazurskim odsetek ten był zbliżony do średniej w kraju (odpowiednio 6,4% i 6,5%), a w pozostałych województwach Polski Wschodniej był znacznie wyższy i wynosił w województwach lubelskim 15,3%, podlaskim 16% i świętokrzyskim 12,1%. W badanym regionie w 2004 r. udział osób utrzymujących się z pracy w gospodarstwie rolnym był zdecydowanie wyższy niż w 2008 r. (tabela 5).

Tabela 5. Odsetek osób utrzymujących się z pracy w gospodarstwie rolnym na obszarze Polski Wschodniej (lata 2004 i 2008), %

Table 5. Percentage of people living by working on a farm in the area of Eastern Poland (years 2004 and 2008), %

Województwo	Rok	
	2004	2008
lubelskie	16,4	15,3
podkarpackie	7,8	6,4
podlaskie	16,9	16
świętokrzyskie	13,2	12,1
warmińsko-mazurskie	7,6	6,5
Polska	7,6	6,8

Źródło: obliczenia na podstawie danych GUS.

W województwach Polski Wschodniej udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej jest zróżnicowany. W trzech województwach: lubelskim, świętokrzyskim i podlaskim przewyższa średni wskaźnik dla kraju wynoszący 61,3%. Wskaźnik ten jest uzależniony od gęstości zaludnienia i stopnia urbanizacji. Wysoka lesistość tych terenów przewyższająca średni wskaźnik dla całego kraju ma związek z historycznym przesunięciem granic oraz ze szczególnymi walorami przyrodniczymi, a także z dopłatami ze środków UE (tabela 6).

Tabela 6. Użytkowanie gruntów na obszarze Polski Wschodniej (na podstawie danych za 2008 r.)

Table 6. Arability of lands in the area of Eastern Poland (on the basis of data for 2008)

Użytkowanie	Województwo					Polska
	lubelskie	podkarpackie	świętokrzyskie	warmińsko-mazurskie	podlaskie	
Udział UR w powierzchni ogólnej, %	71,2	55,2	65,4	55,3	61,4	61,3
Udział lasów w powierzchni ogólnej, %	22,3	37	27,9	30,6	29,8	29,4
Udział sektora publicznego we własności UR, %	3,6	4,1	4,1	3,5	3,6	4,7
Średnia powierzchnia UR na 1 gospodarstwo, ha	5,55	2,83	4,37	16,65	11,28	6,98
Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej, pkt	63,7	54,9	60,0	75,4	85,0	71,7
			Struktura UR, %			
Grunty orne	75,3	65,5	74,7	66,4	64,0	78,0
Użytki zielone	19,0	27,9	18,5	30,2	32,4	20,2
Sady	1,8	1,4	2,4	0,2	0,5	1,8

Źródło: [Rocznik... 2009; Biuletyn... 2009].

Przeludnieniu agrarnemu towarzyszy niski udział sektora publicznego w użytkach rolnych, stąd niskie wskaźniki w regionie Polski Wschodniej. Proces prywatyzacji sektora publicznego ma tu dwa aspekty. Po pierwsze, stosunkowo mały początkowo udział sektora publicznego w rolnictwie nie przyczynił się w procesie jego prywatyzacji do istotnych zmian struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych [Ślusarz 2005]. Po drugie, obecnie stosunkowo wysoki udział tego sektora we własności użytków rolnych wynika z trudności zagospodarowania tych gruntów, z reguły gorszej jakości, położonych w trudno

dostępnych regionach górskich i podgórskich. Dotyczy to zwłaszcza województwa podkarpackiego (tabela 6).

Analiza danych dotyczących struktury użytków rolnych wskazuje, że w obszarze przygranicznym Polski Wschodniej występuje rolnictwo rozdrobnione, realizujące głównie funkcję samozaopatrzeniową i charakteryzujące się wysokim udziałem gruntów ornych. Dane zamieszczone w tabeli 6 wskazują na niższy odsetek gruntów ornych i wyższy użytków zielonych w stosunku do średniej dla kraju, co świadczy o procesie dostosowawczym, który charakteryzuje się ekstensyfikacją w produkcji roślinnej oraz dostosowaniem produkcji do warunków przyrodniczych odmiennych w tym regionie.

Poza silnym zróżnicowaniem wielkości gospodarstw mierzonej powierzchnią ziemi w tych gospodarstwach, w analizowanych województwach różny jest stopień powiązania gospodarstw z rynkiem i wielkość produkcji rolnej kierowanej na rynek. Miarą produktywności i towarowości gospodarstw jest wielkość skupu produktów rolnych w przeliczeniu na hektar użytków rolnych. Wskaźnik ten dla województw Polski Wschodniej był zróżnicowany i niższy od przeciętnego dla kraju. Na uwagę zasługuje szczególnie wysoki poziom produkcji towarowej w woj. podlaskim, która w przeliczeniu na hektar była w 2008 r. wyższa niż średnio w kraju. Natomiast niska pozycja woj. podkarpackiego wynikała z nastawienia większości gospodarstw w tym województwie na samozaopatrzenie, a nie na sprzedaż na rynku. Jest to typowa cecha małych gospodarstw w tradycyjnych regionach rolnictwa chłopskiego. Na przestrzeni lat 2004-2008 nastąpił spadek wartości produkcji towarowej (tabela 7).

Tabela 7. Wartość skupu produktów rolnych w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych na obszarze Polski Wschodniej (lata 2004 i 2008), zł/ha/rok

Table 7. Value of the purchase of agricultural products per 1 ha of agricultural land in the area of Eastern Poland (years 2004 and 2008), PLN/hectare/year

Województwo	Wartość skupu na 1 ha UR rok		% średniej krajowej rok	
	2004	2008	2004	2008
lubelskie	1620	1556	78	80
Podkarpackie	860	820	36,7	42,2
Podlaskie	2380	2267	110,2	116,6
świętokrzyskie	1310	1221	58,8	62,8
warmińsko-mazurskie	1100	968	110,3	101,2
Polska	1925	1944	100	100

Źródło: obliczenia na podstawie danych GUS.

Czynniki warunkujące rozwój rolnictwa w regionie Polski Wschodniej w świetle koncepcji teoretycznych i wyników badań empirycznych

Rolnictwo Polski Wschodniej staje przed koniecznością wyznaczenia drogi dalszego rozwoju. Dotychczasowe doświadczenia dowodzą, że powielanie dróg rozwoju, które wystąpiły w krajach ekonomicznie bardziej rozwiniętych, nie prowadzi do rozwiązania problemów tego rolnictwa. Jego kierunki rozwoju muszą uwzględniać współczesne uwarunkowania i czynniki oraz kształtowanie ich w dającej się przewidzieć przyszłości [Zegar 2006]. Mimo malejącego znaczenia ekonomicznego rolnictwa nadal ta dziedzina gospodarki narodowej i działalności człowieka, zwłaszcza w regionach biedniejszych, jest podstawą gospodarowania. W łańcuchu żywnościowym surowce pochodzące z rolnictwa są elementem podstawowym, bez którego dalsze ogniwa nie mają racji bytu. Ocena rolnictwa

jako działu schyłkowego, zwłaszcza w badanym regionie, wydaje się uproszczeniem wobec wielu fundamentalnych funkcji ważnych dla społeczeństwa, a także gospodarki [Wilkin 2002]. Proces restrukturyzacji społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich przebiega z różnym nasileniem i związany jest ze specyfiką regionu [Tomczak 2006]. Specyfika rolnictwa Polski Wschodniej skłania do analizy teoretycznych koncepcji rozwoju rolnictwa, możliwych do realizacji wobec współczesnych wyzwań.

Dominującą formą gospodarowania w omawianym regionie jest rolnictwo naturalne [Woś 2004]. Cechą charakterystyczną tej formy działalności są małe gospodarstwa, słabo lub w ogóle niepowiązane z rynkiem, wykazujące wysoką żywotność. Atrakcyjność tego modelu wynika z koncepcji rozwoju zrównoważonego, ale mechanizm rozwoju musi zakładać tworzenie gospodarstw powiązanych z rynkiem, co jest istotną barierą egzogeniczną rolnictwa rozdrobnionego. Koncepcja agrobiznesu lansowana przez mechanizm rynkowy również natrafia na poważne ograniczenia w tym rolnictwie. Panująca zasada rozwoju silnych związków rolnictwa z innymi ogniwami prowadzi do wzrostu skali produkcji, obniżenia kosztów jednostkowych, poprawy jakości, zgody na ograniczenie suwerenności. Niewielka grupa gospodarstw rolnych przełamujących barierę rozdrobnienia może uczestniczyć w tym modelu rozwoju [Czudec, Kata i Miś 2006]. Wzrost skali produkcji sprzeczny jest natomiast z koncepcją dostarczania przez rolnictwo dóbr publicznych, takich jak ochrona krajobrazu, dbałość o stan środowiska przyrodniczego. W modelu tym powinna być raczej wymagana intensyfikacja agrobiologiczna [Tomczak 2004, s. 351], oparta na prawach przyrody i nieograniczonych zasobach rzeczywistych, w tym również wiedzy.

Koncepcja rozwoju zrównoważonego wydaje się najbardziej właściwa dla rozdrobnionego rolnictwa, ponieważ spełnia ono szereg jej założeń, a mianowicie:

- jest dostarczycielem dóbr publicznych,
- kształtuje środowisko społeczne,
- łączy postęp technologiczny z elementami tradycyjnymi,
- jest atrakcyjne turystycznie,
- realizuje produkcję żywności bezpiecznej,
- charakteryzuje się regionalnym zróżnicowaniem procesu produkcji, produktu, czy stylu życia.

Przyjęcie tej koncepcji za rozwiązanie modelowe rozwoju rolnictwa Polski Wschodniej nie jest do końca możliwe, ponieważ warunkiem jej powodzenia jest osiągnięcie celu ekonomicznego, co przy niskiej towarowości produkcji rolniczej, wynikającej głównie z małej skali produkcji, jest niemożliwe.

Trudno oczekiwać, że lansowana teoria o rozwoju ekologicznej produkcji w rolnictwie tych terenów z racji czystego środowiska doczeka się powszechnej akceptacji. Z ekonomicznego punktu widzenia rozwój tej produkcji natrafia na poważne bariery. Technologia w produkcji ekologicznej z góry zakłada niższą produktywność ziemi, gdyż ogranicza się stosowanie nakładów przemysłowych. Rolnicy rekompensują tę dolegliwość wzrostem powierzchni upraw. Dlatego też gospodarstwa ekologiczne są relatywnie większe obszarowo od gospodarstw posługujących się klasyczną technologią. Bariera ta skutecznie hamuje realizację tej koncepcji w badanym regionie. Nie bez znaczenia pozostaje fakt słabo rozwiniętych pozostałych ogniw łańcucha produkcji i dystrybucji żywności ekologicznej.

W województwach Polski Wschodniej najbardziej adekwatnym rozwiązaniem wydaje się koncepcja rozwoju rolnictwa wielofunkcyjnego, z elementami koncepcji zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa. W rozwiązaniach tych rolnictwo za główną funkcję przyjmuje ochronę krajobrazu, w tym ziemi rolniczej, zachowanie

bioróżnorodności, czy też wspieranie rozwoju społecznego. Tym samym produkcja surowców rolniczych schodzi na plan dalszy, niemniej jednak jej celem jest wytwarzanie produktu regionalnego o wysokiej jakości. Ma być on sprzedawany w ramach marketingu bezpośredniego dla poprawy ekonomiki produkcji. Przewiduje się również rozwój produkcji ekologicznej, ale tej pracochłonnej, dla wykreowania przewag komparatywnych w stosunku do innych regionów rolniczych. Ponadto kładzie się duży nacisk na wykorzystanie zasobów czynników wytwórczych do produkcji wyrobów nieżywnościowych oraz wykorzystanie gospodarstwa rolnego do rozwoju działalności pozarolniczej. Powodzenie tych rozwiązań wymaga podejścia wynikającego z koncepcji zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa. Po pierwsze, pozytywnie należy ocenić zróżnicowanie obszarów wiejskich z punktu widzenia ich wielofunkcyjności. Po drugie, rozwój obszarów wiejskich, w tym rolnictwa, nie jest sprawą tylko ludności wiejskiej czy rolniczej, ale całego społeczeństwa. Po trzecie, rolnictwo to nie jest tylko i wyłącznie ogniwo agrobiznesu. Jego istnienie warunkuje funkcjonowanie całego społeczeństwa. Realizacja tej koncepcji w warunkach rozdrobnionego rolnictwa wymaga uruchomienia tzw. adaptacji wtórnej, dzięki której dokonuje się rozwój, a to wymaga impulsów z zewnątrz, rozumianych jako działania sprawnych instytucji. Bazą wyjściową do realizacji tych koncepcji powinny być rewolucyjne zmiany w poziomie wykształcenia ludności wiejskiej tych regionów.

Czynniki determinujące rozwój rolnictwa można podzielić na wewnętrzne (endoagrarne) i zewnętrzne (egzoagrarne) [Przygocka 2006, s. 26]. Endoagrarne uwarunkowania rozwoju rolnictwa tkwią przede wszystkim w jego potencjale produkcyjnym, na który składają się zasoby ziemi, pracy, kapitału i zarządzania. Szczególnym czynnikiem produkcji w rolnictwie jest ziemia, której wartość zależy od jakości gleby i klimatu w danym regionie, co determinuje jej produktywność. Współcześnie coraz bardziej powszechne jest stwierdzenie, że rozwój rolnictwa w mniejszym stopniu zależy od uwarunkowań wewnętrznych, a głównie od uwarunkowań zewnętrznych. Uwarunkowania zewnętrzne (egzoagrarne) obejmują dużą liczbę czynników mniej lub bardziej bezpośrednio oddziałujących na przemiany dokonujące się w rolnictwie. Można je podzielić na kilka grup: rynkowe, instytucjonalne, środowiskowe, regionalne, makroekonomiczne i globalne [Klank 2006, s. 34]. Uwarunkowania rynkowe w gospodarce, w której mechanizm alokacji dokonuje się za pośrednictwem rynku, mają dla ekonomicznej sytuacji rolnictwa kluczowe znaczenie. Do grupy tych czynników należy zaliczyć głównie popyt na artykuły żywnościowe oraz surowce pochodzenia rolniczego. Źródłem popytu mogą być bezpośredni konsumenci, przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego oraz przedsiębiorstwa przemysłów wykorzystujących do produkcji surowce pochodzenia rolniczego.

Za najważniejsze uwarunkowania wewnętrzne według literatury [Rosner 2002, ss.9-28] należy wskazać:

- wydajność pracy w rolnictwie (wartość dodana) w przeliczeniu na 1 pracującego,
- zatrudnienie w rolnictwie w % ogółu zatrudnionych,
- wielkość (rozmiar i struktura gospodarstw) oraz związana z tym skala produkcji,
- poziom dochodu rolniczego w przeliczeniu na 1 zatrudnionego w rolnictwie,
- udział sprzedaży w produkcji (produkcja towarowa).

W procesie badawczym dotyczącym rozwoju rolnictwa Polski Wschodniej wykorzystano opinie rolników w tej sprawie². Badania przeprowadzono z uwzględnieniem

---

² Badania przeprowadzono w 2007 r. z zastosowaniem metody wywiadu z kwestionariuszem wśród losowo wybranych 856 rolników z regionu Polski Wschodniej, w ramach realizacji projektu badawczego pt. "Rola

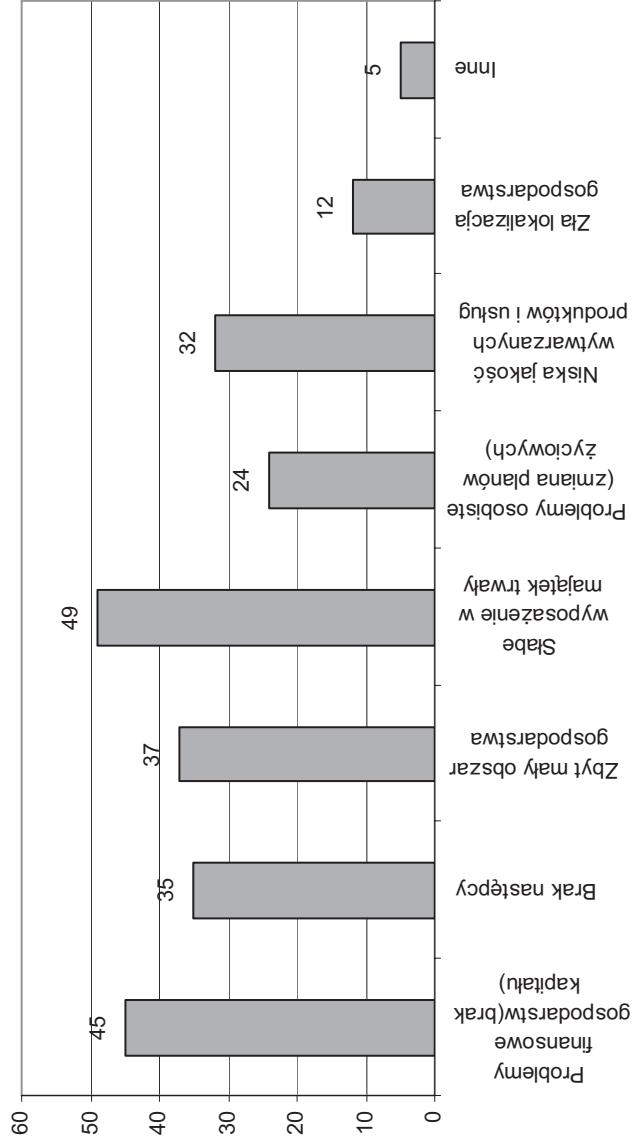
podziału gospodarstw według siły ekonomicznej (wyrażonej w ESU) oraz powierzchni użytków rolnych, będących czynnikami mającymi istotny wpływ na hierarchię ważności zarówno zewnętrznych jak i wewnętrznych barier rozwoju gospodarstw. Przedstawione na rysunkach 1 i 2 wyniki badań pokazują odsetek wskazań przez respondentów w badanych gospodarstwach. Wśród barier wewnętrznych na pierwszym miejscu ankietowani rolnicy z obszaru Polski Wschodniej (5 analizowanych województw) wskazywali słabe wyposażenie gospodarstw w majątek trwały. Znaczny odsetek wypowiedzi wskazywał na barierę małego obszaru gospodarstwa. Znaczna część ankietowanych miała problemy z finansowaniem produkcji rolnej. Wyniki badań ankietowych (rys. 1) potwierdziły małą siłę ekonomiczną gospodarstw rolnych, związaną z małą skalą produkcji, a także z niekorzystną relacją przychodów do ponoszonych kosztów.

Wśród najważniejszych uwarunkowań zewnętrznych rozwoju rolnictwa Tomczak [2006, s. 56] wymienia:

- poziom rozwoju gospodarczego kraju,
- udział rolnictwa w PKB (inaczej GNP),
- możliwości zatrudnienia pozarolniczego,
- poziom popytu (wydatki na żywność w %PKB lub w % dochodu dyspozycyjnego, poziom handlu zagranicznego w przeliczeniu na 1 zatrudnionego).

Wśród barier zewnętrznych rozwoju rolnictwa ankietowani rolnicy wymieniali głównie zbyt wysokie ceny środków do produkcji rolnej (rys. 2). Istotną barierą jest trudność ulokowania produktów rolnych na rynku. Znaczny odsetek wypowiedzi dotyczących tej bariery świadczy o braku specjalizacji i powiązań z innymi ogniwami agrobiznesu. Innymi wskazywanymi barierami był brak dostępu do informacji rynkowej oraz możliwości pozyskania zewnętrznych środków finansowych, czy też konieczność dostosowania produkcji do standardów rynku unijnego.

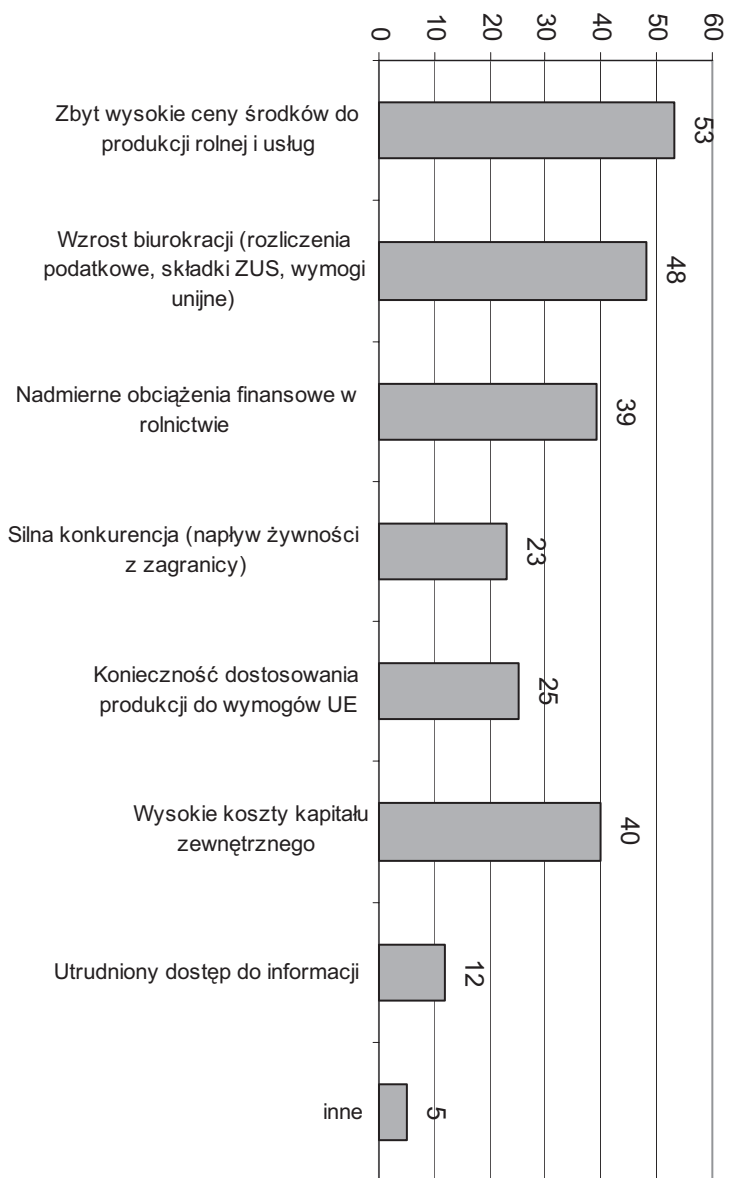
Konkludując powyższe rozważania należy stwierdzić, że Wspólna Polityka Rolna UE jest ogromną szansą dla rolnictwa obszarów Polski Wschodniej, bo promuje zmianę jego orientacji w kierunku rozwoju wielofunkcyjności. Procesom tym musi jednak towarzyszyć wzrost PKB wywołujący wzrost konsumpcji, gdyż bogate społeczeństwo coraz bardziej poszukuje żywności bezpiecznej, zróżnicowanej, a taką żywność produkuje rolnictwo analizowanego regionu. Zjawisko to będzie powodować rozwój gospodarstw drobnotowarowych. Drugim nurtem strategicznego rozwoju rolnictwa tego regionu może być ukształtowanie się sytuacji, w której wpływy ze sprzedaży dóbr publicznych w postaci walorów środowiska przyrodniczego, krajobrazu i bioróżnorodności będą porównywalne lub przewyższą wpływy z produkcji rolniczej. Perspektywa takiego stanu rzeczy w obszarze Polski Wschodniej jest realna w krótkim czasie

Rys. 1. Bariery wewnętrzne rozwoju gospodarstw rolnych według opinii rolników, % wskazań

Fig. 1. Internal barriers to the development of farms in the opinion of farmers, % of answers

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych.

Rys. 2. Bariery zewnętrzne rozwoju gospodarstw rolnych według opinii rolników, % odpowiedzi

Figure 2. External barriers to the development of farms in the opinion of farmers, % of answers

Źródło: opracowano na podstawie wyników badań ankietowych

Literatura

- Biuletyn Informacyjny IUNiG* nr 12. [2009]. IUNiG, Puławy.
- Czudec A., Kata R., Miś T. [2006]: Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw. Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Klank L. 2006]: Sukcesja gospodarstw rolnych w Polsce. IRWiR PAN, Warszawa.
- Otoliński E. [2006], Rozważania nad problemami wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe AR w Krakowie* 337.
- Przygocka E. [2006]: Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich 2009. [2009]. GUS, Warszawa.
- Rosner A. {2002}: Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich pod kątem widzenia struktur gospodarczych. [W:] *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*. A.Rosner (red.). IRWiR, PAN, Warszawa.
- Ślusarz G. [2005]: Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie woj. podkarpackiego. Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Toczak F. [2004]: Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo – żywnościowej. Wyd. SGH, Warszawa.
- Tomczak F. [2006]: Gospodarka rodzinna w rolnictwie: uwarunkowania i mechanizmy rozwoju. Wyd. IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J. [2002]: Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji. [W:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno – gospodarczych na obszarach wiejskich*. A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J. [2006]: Polskie rolnictwo wobec procesu globalizacji' *Roczniki Naukowe SERIA* t.3, z. 1.
- Wilkin J. [2007]: Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych. [W:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 r., t. I*. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, ss. 593-616.
- Woś A. [2004]: W poszukiwaniu modeli rozwoju polskiego rolnictwa. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J. [2006]: Strategiczne wybory w zakresie rozwoju polskiego rolnictwa w świetle uwarunkowań zewnętrznych i krajowych. [W:] *Polska strategia w procesie ukształtowania polityki UE wobec obszarów wiejskich i rolnictwa*. J.Wilkin i inni (red.). IRWiR PAN, Warszawa.